

SUFIZAM – UNUTRAŠNJA DIMENZIJA ISLAMA*

Apstrakt: Prvi deo ovog rada predstavlja kraći uvod u sufizam kao osobeni vid ispoljavanja unutrašnje, mističke dimenzije islama. U tom odeljku razmatra se povest, doktrina i ritualna praksa glavnih derviških redova. U drugom delu, koji se uglavnom temelji na autorovom preliminarnom terenskom istraživanju postojećih derviških zajednica u Bosni i Hercegovini, više pažnje posvećeno je oživljavanju islamskog misticizma u savremenom kontekstu. U terminima sociologije religije, revitalizacija sufizma u BiH bi se mogla razumeti u širim okvirima obnove klasične religioznosti na Balkanu. Nakon Drugog svetskog rata bila je na snazi dugogodišnja zabrana delatnosti derviških redova u BiH, čemu je najviše doprinela modernistički nastrojena Islamska zajednica koja je imala podršku vladajućih struktura. To, svakako, treba uzeti u obzir kada se razmatra pitanje odnosa između islamske ortodoksije i misticizma. Potpuna obnova sufizma usledila je tek devedesetih godina, po raspadu Jugoslavije i završetku ratova. Tu je, dakle, reč o obnovi klasične religioznosti, jer se sufizam, još od osmanskog perioda, razvijao unutar ortodoksnog islama u Bosni.

Cljučne reči: sufizam, islam, Bosna i Hercegovina, tekije, zikr

Šta je tesavuf?

Tesavuf (*tasawwuf*) je arapska reč za islamski misticizam, sufizam. Ona bukvalno znači „biti mistik, sufija“, a po obliku je infinitiv pete vrste glagola od reči *sūf* (vuna). Prve sufije su inače bile poznate po svom specifičnom držanju, kao i gruboj odeći od vune koja ih je izdvajala od ostalih grupa, zajednica. Prema alternativnoj etimologiji, termin *sufi* dovodi se u vezu s izrazom *as-suffa* (klupa, „sofa“), a ljudi s klupe bi bili Muhamedovi savremenici koji su živeli pobožno i asketski. Postoji, doista, puno različitih definicija sufizma, etimologija i teorija o njegovom poreklu. Cilj islamskog misticizma je približavanje Bogu, a put kojim se mistik približava Bogu i koji vodi do određenih duhovnih stanja naziva se *tarīq* (pl. *turūq*).

* Ovaj tekst je odlomak iz autorove knjige *Homo viator Religija i novo doba*, Čigoja štampa, Beograd (u pripremi).

Sufizam, najopštije rečeno, obuhvata, s jedne strane, teoriju, *filozofski*, spekulativni put, a s druge strane *institucionalni* put, derviški red, bratstvo ili tarikati. Glavni učitelji sufizma, pristalice tog prvog, „filozofskog“ puta, bili su Abulhasan Ali Hudžviri iz Lahorea (umro 1076), Dželaludin el Rumi iz Anadolije (1207-1273)¹, Abu Hamid Muhamed el Gazali iz Persije (umro 1111.) i Ibn Arabi iz Španije (1165-1240).

El Gazali je načinio pokušaj da ortodokсни islam prožme mističkim elementima (da „oživi“ šerijat), te da, s druge strane, misticiizam zadrži u okvirima ortodoksije. Zbog toga se od njegovih dela izdvaja *Oživotvorenje verskih nauka (ihyā 'ulum ad-dīn)*. Ibn Arabi je, pak, bio veliki sistematičar mističkih učenja i islamske duhovnosti prožete platonizmom, čovek koji je, pomoću svog velikog znanja i nadahnuća, bio u stanju da objedini tradiciju zapada (Andaluzije) i istoka (Horasana). On je *Kuran* tumačio u duhu platonizma, a Platona i Aristotela čitao u duhu islama. Glavna njegova dela su *Mekanska otkrivenja (al-futūhāt al-makkiyya)* i *Dragulji mudrosti (fusūs al-hikam)*². Zbog svog velikog znanja i ugleda među sufijama, Ibn Arabi se često naziva *aš-šayh al-'akbar* („najveći učitelj“) ili, na latinskom, *doctor maximus*. Dželaludin Rumi (Mevlana, „naš Gospodin“) bio je veliki mistički pesnik na persijskom jeziku i religijski filozof koji je pisao o jedinstvu prirode i savršenom čoveku. Najpoznatija njegova dela su *Mesnevija* i *Divan-i Šems*, a red mevlavija je zvanično ustanovio njegov sin Sultan Veled.

Bratstva ili tarikati su se, u organizovanom obliku, pojavila tek u 12. i 13. veku. Tarikat je, prema tumačenju bosanskog šejha Fejzulaha Hadžibajrića, „plan i program, te metoda i režim nekog sufijskog reda“ (Hadžibajrić, 1990: 17). Tarikatska pravila ponašanja, koja podrazumevaju režim života u tekiji, ali i propise vezane za zikr i druge aktivnosti, nazivaju se adabima (*adāb*). U pokušaju da objasne poreklo derviških bratstava u komparativnoj religijskoj perspektivi, razni autori naglašavaju ponekad uticaj šamanizma, joge, tantre, budizma ili, uopšte, religijski sinkretizam. Sličnosti s drugim

¹ Rumi je, zapravo rođen u gradu Balhu, u današnjem Avganistanu, ali je njegova porodica, pred najezdom Mongola, prebegla u seldžučku Anadoliju, blizu grada Konje, gde se i danas nalazi Mevlanin mauzolej.

² Ovo drugo delo je dostupno i u prevodu na srpski jezik: Ibn Arabi (2007): *Dragulji mudrosti*, prev. J. Kuzminac, Beograd: Prosveta.

religijskim grupama i pokretima stvaraju tu donekle problem oko njihovog porekla. Derviši, naime, podsećaju na monaške redove u crkvi, ali su i bitno različiti po sledećim karakteristikama: a) oni nisu uključeni u višu organizacionu formu i nisu „ortodoksni“; b) mali broj je zaista posvećen asketskom životu, pa ima dosta laika, svetovnjaka; c) ne žive u celibatu, osim manjeg broja ljudi, pri čemu to nije nikakav uslov pripadništva; d) kaluđeri žive u manastirima, ali derviši, po pravilu, ne stanuju u tekijama, već se tu okupljaju samo u određene dane (obično u vreme zikra); oni, kao i ostali muslimani, stanuju sa svojim porodicama i bave se redovnim zanimanjima.

Politička uloga onih redova koji vode poreklo iz šiizma-alevizma je osobito značajna. Derviši imaju i ulogu u misionarenju, pa su se, istorijski gledano, obično kretali zajedno s vojskom i često bili prvi kontakt s islamom domorodnog, nemuslimanskog stanovništva. Sufije su tradicionalno otvorene prema hrišćanstvu i judaizmu kao religijama knjige, odnosno prema Jevrejima i hrišćanima kao „narodima knjige“. U nekim sinkretističkim obredima i praksama pojedinih heterodoksnih redova prepoznaju se tragovi predislamskih verovanja, nalik na panteizam. Zbog toga je ortodoksna ulema uvek upozoravala na opasnost od mogućeg skliznuća u „jeres“, naročito kada je reč o tim neortodoksnim pokretima i pravcima u sufizmu.

Odluke pripadnika derviških redova su siromaštvo (*faqr*)³, pokajanje (*tawba*), asketizam (*zuhd*), podnošenje nevolja (*sabr*), oslanjanje na Boga (*tawakkul*), te zadovoljstvo onim što dolazi od Boga (*rida*). Sufije su sklone meditaciji (*murāqaba*) i kontemplaciji, umnom sagledavanju (*mušahada*). U svojoj praksi, oni prolaze kroz različita duhovna stanja (*hal*, *'ahwāl*) i stepene, tzv. mekame (*maqāmāt*). *Mekam* bukvalno znači mesto boravka ili odmora, ali ima i različita druga značenja kao, na primer, dignitet, stanje, muzički ton ili pitanje. U sufizmu ovaj termin se, pak, odnosi na određeni stadijum u kome se nalazi duša tokom nečijeg životnog veka. U izvestan mekam se stupa već nakon rođenja, a ljudska duša može obitavati u samo jednom ili više takvih stadijuma, u zavisnosti od svoga razvoja i Božje milosti. Postoje viši i niži nivoi takvog razvoja, prema sledećem redosledu: mekamun-nefs (samoljublje), mekamul-kalb (stadijum srca), mekamur-ruh (čisti duh), mekamus-sirr (božanske tajne), mekamul-kurb (bliskost Bogu), mekamul-visal (sjedinenje).

³ Otuda i naziv *faqīr* za derviša.

Svaka osoba se rađa u stadiju samoljublja, ali napredovanje ka višim stepenima evolucije duše, teško je, prema sufijama, ostvariti bez podrške šejha (Muinuddin, 2006: 75). U svakom od tih „odmorišta“ duše dešava se veliki broj promena (halova), kao što su, na primer, oni koje derviš doživljava tokom izvođenja zikra. Poseban značaj imaju stanja približavanja Bogu, odnosno džezbe, duhovne ekstaze, koje zavise od Allahove milosti.⁴

Različita su, dakako, i određenja sufije u mističkoj literaturi. Sufija se ponekad opisuje kao onaj čije misli prate ritam njegovih koraka, ili potpuno prisutna osoba čiji duh je onde gde i telo. On je putnik koji se vraća svome Stvoritelju. Ili, opet, sufija je onaj za koga ništa ne može prionuti i koji ni za šta ne prijanja.

Sufizam posebnu pažnju posvećuje odnosu između tri elementa ili aspekta islama: šerijat, tarikat (put) i hakika (*haqīqa*, istina). Šerijat je nužna osnova za stupanje na Put. Metaforički se tu ponekad islam opisuje kao orah čija je kora kao šerijat, jezgro kao tarikat, a ulje – još nevidljivo, a svuda prisutno – hakika, tj. neposredno iskustvo Božjeg prisustva. Kao četvrti elemenat, ili „četvrta kapija“, dodaje se i marifat (*ma'arifat*, spoznaja), odnosno istinska spoznaja Stvarnosti, koja se retko dostiže i više spada u put Poslanika, prorokâ i mudracâ. Ibn Arabi je isticao, na primer, kako na nivou šerijata postoji ‘moje i tvoje’; na nivou tarikata: ‘moje je tvoje i tvoje je moje’; na nivou hakikata nema ‘ni moga ni tvoga’; a na nivou marifeta nema ‘ni mene ni tebe’. Jedno drugo poređenje šerijat predstavlja kao lađu, tarikat kao kompas, a hakikat kao biser na dnu mora za kojim se traga. Cilj duhovnog puta u sufizmu je ne samo spoznaja istine i približavanje Bogu, već i pročišćenje i preobražaj duše, nefsa (*nafs*). Sufije veruju u to da duša nije loša sama po sebi, ali da je podložna iskušenjima želja, potreba i prohteva, svog nižeg sopstva. Put sufije nije povlačenje iz sveta, nego traženje istine i preobrtaj nefsa dok se učestvuje, živi u svetu.

Kod različitih autora postoje različiti spiskovi glavnih derviških redova (tarikatski usuli). Među njima, inače, postoje samo manje razlike u ceremonijalu, prijemu u red, izvođenju zikra, mesta gde se zikr izvodi, i sl. Tome treba dodati i razlike u adabima (*adāb*), nekoj vrsti etičkog kodeksa i pravilnika ponašanja koji može varirati

⁴ Tako se, recimo, za bosanskog kadirijaskog šejha Fejzulaha ef. Hadžibajrića veli da je jednom neprekidno proveo 12 dana u džezbi.

od tarikata do tarikata. Ovde bismo izdvojili nekoliko glavnih tarikata: kadirije, šazilije, rifaije, mevlevije, nakšibendije, halvetije, bedevije, desukije, sinanije, suhravardije, čistije, kubrevije, beктаšije.

Kadirije su, istorijski gledano, bile prvi sufijski red. Oni su arapskog porekla, a njihovi počeci se katkad vezuju uz godinu el Galzalijeve smrti (1111), iako bi, po svemu sudeći, bilo pravilnije da se oni asociraju uz svog prvog šejha, Abdulkadira el Džilanija, koji je rođen 1078, a umro 1166. godine. Rifaije, derviši „huktaši“, poznati su po svom glasnom, temperamentnom zikru s idžrom, koji podrazumeva probadanje zarfovima i drugim ostrim predmetima u stanju kontrolisanog transa. Mevlevije, „vrteće dervise“, osnovao je Rumi-jev sin Sultan Veled. Njihov centar je danas u Konji (Turskoj), gde se nalazi i Rumi-jev grob, mauzolej, koji je mesto hodočaća za mnoge sufije, ali i ostale muslimane iz celog sveta. Nakšibendije su tradicionalno bile vojnički red kao, uostalom, i beктаšije, koje su, međutim, šiitsko-alevitskog porekla i danas imaju najviše predstavnika u Albaniji i na Kosovu. Nakšibendije su, s druge strane, vrlo ortodoksan sufijski red sunitskog porekla i predstavljaju dominantni tarikat u Bosni i Hercegovini. Halvetije (od *halwa*, osama) su ostale poznatije kao „intelektualni“ red. Tu se derviš povlači u halvet s šejhovom dozvolom, najviše na 40 dana, gde u skućenom i tamnom prostoru provodi svoj ibadet.

Suhravardije su, opet, red raširen u Južnoj Aziji, današnjem Pakistanu i Indiji. Iz Irana su se u Južnu Aziju, oko 12. veka, proširile i čistije, čiji centar u Indiji se nalazi u gradu Adžmiru, pokrajini Radžastan. Osnivač toga reda u Indiji je Havadž Muinudin Čišti, čije se turbe i danas nalazi u Adžmiru, zajedno s klinikom za homeopatsko lečenje lekovitim biljem. Holistički pristup medicini kod čistija ne tretira bolest nužno kao neprijatelja, već kao put ka očišćenju tela i uspostavljanju balansa na fizičkom, emotivnom, mentalnom i duhovnom planu (Muinuddin, 2006: 30). Od čistija vodi poreklo jedan vid ekstatične religijske muzike (kavali) koja je i danas vrlo popularna u Pakistanu. *Qawwal* je, zapravo, mudra izreka čiji se smisao bolje razume nakon što se slušaoci pomoću muzike „otvore“ za njenu religijsko-filozofsku poruku. Za kavali muziku je posebno karakteristična tenzija između ritmičkog ponavljanja i iznenadnih vokalnih improvizacija koje bukvalno „presecaju“ glavnu temu i melodiju pesme.

Nazivi redova uglavnom reflektuju imena njihovih osnivača (tzv. pirova): npr. Abdulkadir el Džilani, Ahmed ar Rifaija, Abu el Hasan el Šazili, Omer Halveti, Muhamed Behaudin Nakšibend, Hadži Bektaš Veli, itd. Autentične sufijske redove obavezno prati i *silsila*, neprekinuta tradicija ili kontinuirani lanac imenovanja glavnih šejhova, unazad do Poslanika Muhameda. Silsila mevlevija, suhravardija i halvetija sledi, na primer, alevitsku genealogiju koja ide preko četvrtog halife Alija: Muhamed – Ali (umro 661) – Hasan el Basri (u. 799) – Habib el Adžemi (u. 768) – Davud el Tai (u. 800) – Maruf el Karhi (u. 815) – Sari el Sakati (u. 855) – Džuneid el Bagdadi (u. 910 ili 911). Potom kod mevlevija silsila ide od Džuneida Bagdadija do Mevlane (u. 1273) i njegovog sina Sultana Veleđa. Različito je, kao što se vidi, i geografsko poreklo spomenutih tarikata: Mesopotamija, današnji Irak (suhravardije, rifaije, kadirije); Magreb (šazilije, bedevije, desukije); Horasan, odnosno Persija, Turska, Indija (mevlevije, kubrevije, nakšibendije, halvetije, bektašije). Od osnovnih tarikata dalje se granaju tzv. *kolovi*, „podredovi“.

Moglo bi se, u stvari, reći da su derviški redovi nicali širom islamskog sveta, a da se praksa njihovog imenovanja po određenom broju šejhova počela učvršćivati tek od dvanaestog veka. Sami šejhovi su, prema oskudnim biografskim podacima o njima, bili poznati kao veliki putnici unutar islamske ume, pa nije onda slučajno što su sticali veliki broj pristalica u različitim sredinama, od Španije do Bliskog istoka, od Horasana do južne Azije. El Šazili je, na primer, bio poreklom iz današnjeg Maroka, živeo je u Sevilji, podučavao u Tunisu, a ustalio se u Aleksandriji. Umro je 1258. na putu za Meku, s namerom da obavi hadž. El Džilani i Ahmed Rifaija su rođeni u Persiji, a podučavali su u Bagdadu. Još za Džilanijevog života i neposredno nakon njegove smrti, kadirije su već bile prisutne u Jemenu, Siriji, Hidžazu, Turkestanu, Egiptu i Maroku. Ibn Arabi, veliki šejh, ali ne i osnivač reda, putovao je širom islamskog sveta, od Španije do Hidžaza. Istorija određenog tarikata je, zapravo, skup (pri)povesti o njihovom pojedinačnim šejhovima koji su se smenjivali unutar zvanične silsile svakog reda⁵. S obzirom na to da su sami šejhovi živeli u različitim geografskim oblastima, vremenima i okolnostima, istorija pojedinih redova nije toliko homogena, jedinstvena, kao što bi se to, možda, moglo očekivati.

⁵ Od takvih pripovesti videti, na primer, El-Arebi 2005 i Eš Šarani 2005.

Tradicionalna mesta derviškog okupljanja su tekije (tur. *tekiyye*, ar. *zāwīya*). Izvorno, koren reči tekija (*w-k'*), znači „mesto ili stvar na koju se neko oslanja, gde se odmara“. Tekije su, dakle, posebne građevine ili centri namenjeni životu derviša u zajednici. One su obično podizane u okviru kompleksa građevina koje sadrže prostor za molitvu (mesdžid, džamija), podučavanje (medresa), stanovanje (kuća, ribat), sećanje na mrtve (turbe, mauzolej, nišani), odmor za goste (musafirhana), kao i javna dobrotvorna kuhinja za siromahe i putnike (imaret), a počele su se podizati još u 12. veku, s osnivanjem prvih tarikata. U Bosni su, na primer, one prirodno ugrađivane u specifičan ekografski ambijent koji bi uključivao neko vrelo, vodu, stenu, pećinu i sl. (Hadžimuhamedović, 2006: 43-50). Po svom ekografskom prostoru naročito se ističe tekija na vrelu Bune, u Blagaju kod Mostara. U svojoj najranijoj povesti, dok su njome upravljale bektašije, ova tekija je bila i svojevrсно misionarsko, pa i vojno stanište. Uz tekijske mauzoleje negovao se i kult svetaca, praksa koja nije sasvim nailazila na odobravanje ortodoksnih krugova u povesti islama. Danas je ta praksa, recimo, zabranjena u Saudijskoj Arabiji. S druge strane, čuveni mauzolej Dželaludina Rumija u Konji je i sada značajno pokloničko mesto za sufije iz celog sveta.

Svaka zajednica ima svog šejha (starešinu, duhovnog učitelja – *muršid*), predvodnike (*muqaddam*), vernike, braću (*ihvān*) i iskušeničke (*murīdun*, sing. *murīd*). Pojedini redovi, kao bektašije, imaju i širi krug pristalica, simpatizera (muhiba), pa se smatraju i zasebnom religijskom zajednicom ili sektom u Albaniji i na Kosovu. Šejh je u sufizmu kao lekar muridovog nefsa, kao ogledalo u kome murid vidi sebe. Njegove glavne osobine treba da budu zrelost, strpljenje, znanje o tome šta je muridu potrebno (uključujući i njegove unutrašnje misli) i sloboda od sveta u kome se živi. Tu često postoji vrlo izražena emotivna veza između murida i muršida.

Dva osnovna verska obreda kod derviša su zikr (*dhikr*) i *semā*. Zikr je prisećanje na Boga koje se u ritualu postiže ponavljanjem Božjih imena i atributa (kojih u *Kurānu* ima ukupno 99), kao i njegovih naredbi i zabrana, uz podsticanje da se te naredbe i zabrane izvršavaju. U *Kurānu* – čije recitovanje je, samo po sebi, najuzvišeniji vid zikra – ističe se, na primer, sledeće: „O vjernici, često Allaha spominjite i hvalite“ (33.41).⁶ Prema istoj suri, *El Ahzāb* (33.21),

---

⁶ Svi citati iz *Kurāna* navedeni su prema izdanju *Kuran s prevodom* (1412 h.).

navodi se još i to da je sam poslanik Muhamed često spominjao Boga, što bi zapravo značilo da je i on činio zikir u raznim situacijama. To, uostalom, potvrđuje i Muslimov hadis *Rijadu salihin*, na osnovu svedočenja Muhamedove kćeri Ajše. Sam Bog je, prema suri *El Baqara* (152), poručio: „Sjećajte se vi Mene, i Ja ću se vas sjetiti“. Kako se konkretno vrši to prisećanje na Boga? „Zazivač“, onaj ko se priseća Boga i zaziva njegovo ime, izgovara rečenice čije ponavljanje, samo po sebi, sadrži određenu vrednost i duhovnu energiju, snagu. Ti iskazi se najčešće oblikuju kroz četiri osnovne forme ili varijante: *tehlil* – potvrđivanje Božje jednosti; *tesbīh* – slavljenje Boga; *tahmīd* – zahvaljivanje Bogu i *tekbīr* – veličanje Boga. Na primer, božanska jednost, unikatnost, iskazuje se pomoću formule „Nema boga osim Boga“ (*lā ilāhe illallāh*), što znači da pored jednog Boga (*Allāh*) ne postoji božanstvo (*ilāh*) koje zavređuje da mu se čini *ibada*, bogoslužjenje, odnosno da ne postoji ništa drugo što zavređuje obožavanje. U drugim zazivanjima potvrđuje se, pak, Božja uzvišenost, zahvalnost i pokornost Bogu, kao i verovanje da je on veći i viši od bilo čega drugog.

Zikir, dakle, s jedne strane, predstavlja potvrđivanje božanske transcencije i unikatnosti, veličine i neuporedivosti, dok, s druge strane, u svom praktičnom izvođenju, on simbolički označava i odvajanje duše od tela koje se postiže uz pomoć kontrolisanog transa. Kao svojevrsan religijski obred, zikir je, u stvari, jedinstvo daha, zvuka i pokreta, pa i jedinstvo zajednice u tom zvuku i kretanju. Zikir možemo klasifikovati u nekoliko vrsta, tipova: 1. sedeći (na koljenima); 2. stojeći (devran, kijam); 3. kombinacija sedenja i stajanja; 4. ples (kod mevlavija). Razlikuju se, pored toga, glasni (džehri) i bezglasni (hafi) zikir, ili zikir srca (kalbi). Ovaj potonji zikir se praktikuje, na primer, kod nakšibendija, a naročito ga primenjuje njihov halidijski ogranak.

Sema (*samā*) je ritualno slušanje muzike, oratorijum i ples uz muziku specifičan za mevlavije. Derviši se tada, uz dopuštenje šejha⁷, vrte u krug, obrnuto od kazaljke na satu, pri čemu desna noga uvek ide preko leve. Istovremeno se svi derviši okreću i u svojoj sali, zajedno s drugim dervišima, nešto poput planeta koje kruže oko sunca, ali se okreću i oko svoje vlastite ose. Semazenbaši je naziv za

⁷ Šejh pritom sedi na crvenoj prostirci, okrenut u pravcu kible, dok derviši naklonom (selamom), ili poljupcem u ruku, primaju dopuštenje da otpočnu ples.

majstora ceremonije, „starešinu plesa“ koji se tokom izvođenja kreće između derviša-plesača. Sema traje oko jedan sat i podeljena je u četiri uzastopna dela s desetominutnim plesom i kratkim među-pauzama u kojima se svira, peva i recituje iz *Kurana*. Simbolički gledano, ta četiri dela označavaju kretanje posvećenika *prema* Bogu, *sa* Bogom, *u* Bogu i *od* Boga (povratak). U tom poslednjem segmentu mevlevijskog plesa učestvuje i sam šejh, koji se, doduše, puno sporije i mirnije okreće u središtu sale. Instrumenti koji se koriste tokom seme su obično nej ili naj („derviška flula“, flauta od trske, dužine 40-80 cm), oud (lauta kratkog vrata), tambur (lauta dugog vrata), kudum (mali dupli talambas) i cimbal (Tahirović, 374-377). Klasična sema je vokalna, dok je mevlevijska i instrumentalna (Ruže 1994: 311). Današnji mevlevijski ansambl je relativno mali i ima najviše 12 instrumentalista. U drugim redovima se tokom zikra koriste udarački instrumenti, kao što su bendair i def (bubnjić). Prema mevlevijskoj legendi, prvi *semā* je, oko 1249. godine, izveo sam Rumi, u čaršiji Konje, ispred radnje jednog zanatlije, uz ritmičke zvuke kovačkog čekića.

El Gazali je objasnio neka od pravila seme u delu „Knjiga o pravilnoj upotrebi slušanja i transa“ (Ruže, 1994: 297). On ne upotrebljava arapsku reč grčkog porekla *mūsīqī* za ovu vrstu muzike, a pravi i jasnu razliku između termina *tarāb* i *semā*. Prvi termin se odnosi na muzički užitak koji ima profanu dimenziju, dok se drugi odnosi na duhovno slušanje muzike. Gazalijev *adāb* sadrži pet osnovnih pravila: 1. odabrano vreme, mesto i učesnici; 2. predostrožnost s muridima; 3. samokontrola u transu; 4. kontrola plača i plesa; 5. korektan odnos prema drugim učesnicima (Ruže, 1994: 304). Sve to je ustanovljeno da bi se sprečile nepovoljne reakcije učesnika, kao što su nesvestica, cepanje odeće, plač, pa i smrt u transu. Otuda je pri svakom zikru od izuzetne važnosti kontrola transa, pa se može reći da sam zikr, za razliku od obične ekstaze, predstavlja u stvari, jedan takav kontrolisani trans.

Zikr s idžrom se obavlja kod rifaija, i to uglavnom u mesecu muharemu, kao znak žalosti u spomen na pogibiju imama Huseina i njegove porodice kod Karbale. Za Sultan-i Nevruz (21. mart), dan rođenja halife i imama Alija, takođe se obavlja idžra, pri čemu se derviši probadaju oštrim predmetima. Pripreme se vrše desetak dana unapred, i uključuju post, molitvu i uzdržavanje od dodira sa žena-

ma. Neki derviški redovi, poput beктаšija, ali i rifajija, nakšibendija, upućeni su u nauku o izgonjenju džina, duhova (tur. *ilmi havas*), što predstavlja neku vrstu islamskog egzorcizma. Koriste se i zapisi za pojedine mentalne tegobe i bolesti, kao i lečenje travama, blatom, glinom, vodom i melemima.

*Obnova sufizma u Bosni i Hercegovini*⁸

Da li danas dolazi do obnove tesavufa, islamskog misticizma na Balkanu? Bosna i Hercegovina je, pored Albanije i Kosova, jedan od glavnih sufijskih centara na Balkanu. Tu je, najzad, došlo i do vidljivije obnove islama nakon ratova u protekloj deceniji. Kako, onda, odrediti mesto sufizma i derviških redova u Bosni?

Prema podacima časopisa *Kelamu'l šifa*, koji izdaje hastahana–tekija Mesudija u Kaćunima, nedaleko od Sarajeva⁹, u Bosni i Hercegovini danas ima ukupno 56 mesta gde se izvodi zikr. Od tih 56 mesta, 17 su tekije u pravom smislu reči, dakle, centri s propratnim objektima i prostorijama u kojima se izvodi zikr (semahana), konačistima, kuhinjama, odajama u kojima boravi šejh, itd.¹⁰ Ukupno 16 objekata su zavije, uglavnom privatne kuće ili njihovi delovi koji nisu prvobitno bili predviđeni za život derviša. Ostalo su džamije u kojima se takođe izvodi zikr. Čak 84% ili ukupno 47 od tih objekata pripada danas nakšibendijama, ubedljivo najrasprostranjenijem tarikatu u BiH, dok pet tekija pripada kadirijama, tri rifajijama, a samo jedna (u okolini Tuzle) šazilijama. Nisu sve tekije pod okriljem Tarikatskog centra BiH: to, na primer, nije većina kadirijskih, jedina šazilijaska i sve rifajijske tekije u Bosni. Rifajija danas ima u Sarajevu, Varešu i Srebreniku, a šazilija u okolini Tuzle.

⁸ Ovaj odeljak sadrži preliminarni pregled mojih terenskih istraživanja derviških zajednica u Bosni i Hercegovini u periodu od 2004. do 2007. godine. U tom razdoblju posetio sam 9 od 17 aktivnih bosanskih tekija, jednu zaviju i dve džamije u kojima se izvodio, ili se još uvek izvodi, zikr (Sarač Ismailova u Sarajevu i Jeni džamija u Travniku). Neke od tih tekija sam obišao više puta, različitim prigodama (prisustvovanje zikru, sohbetu, susret i razgovor s šejhom u mejdan–sobi, obilazak sa studentima ili strancima, itd.). Najviše tekija posetio sam u Sarajevu (ukupno 5), a po jednu u Kaćunima, Živčićima kod Fojnice, Travniku i Blagaju kod Mostara.

⁹ Šejh ove tekije, Mesud ef. Hadžimejlić, predsednik je Tarikatskog centra BiH.

¹⁰ Prema određenju uglednog bosanskog šejha, Fejzulaha ef. Hadžibajrića, tekija je „duhovno učilište i odgajalište, bogomolja i klub, a po potrebi pruža i konak“ (Hadžibajrić, 1990: 17).

Bosanske tekije, po pravilu, potiču još iz osmanskog perioda, ali ima i novih, kao što je tekija Mejtaš u Sarajevu. Ove grupe uglavnom rade pod blagoslovom Islamske zajednice, unutar njenih struktura (iako su registrovane i kao udruženja građana), ali treba imati u vidu da su derviški redovi tradicionalno imali izvjesnu autonomiju u odnosu na tu centralnu instituciju islama. Svaki tarikati bi, u principu, trebalo da deluje kao nezavisna grupacija, bez kontrole centralne institucije, ali s njenim neposrednim ili prečutnim dopuštenjem.

Halvetija danas nema u Bosni, iako su početkom 16. veka (pre 1531.) imali *hanekah* u centru Sarajeva, na mestu današnje Gazi Husrev-begove medrese. To je bio svojevrstni „sufijski zavod“, centar u kome su se obrazovali šejhovi i živeli prema strogo propisanim pravilima (Čehajić, 1986: 83). Halvetije su imale tekije i u Višegradu, Rudomu, Bijeljini i Donjoj Tuzli. Do 1930-ih taj red je doslovno iščezao iz Bosne, a već krajem Drugog svetskog rata nije više imao nijednu aktivnu tekiju.

Mevlevija, isto tako, više nema, ali je u toku projekat obnove istorijske Isa-begove tekije na Bendbaši, u Sarajevu, koja je pripadala mevlevijama i bila prva, najstarija tekija u Bosni. Nju je oko 1462.g. podigao osnivač Sarajeva i Novog Pazara, Isa-beg Ishaković. Srušena je 1957, a četrdeset godina kasnije otpočelo je iskopavanje na toj lokaciji. Nakon odluke o zabrani rada tekija 1952.g., srušeno je još osam tekija u BiH, pa se tarikati počeo održavati preko domaćih i kućnih verskih okupljanja. To je, dakako, otežalo, ili potpuno prekinulo, sukcesiju pojedinih tarikata, jer su bile zabranjene i sve prateće ceremonije i obredi.

Prestizhne su, po ugledu svojih šejhova, bile još i tekije nakšibendija u Vukeljićima-Živčićima (osnivač Husein-baba Zukić), kao i u selu Oglavku, kod Fojnice, po šejhu Abdurahmanu Siriji. Sultan Mehmed II je tu drugu tekiju fermanom oslobodio od svih poreza i davanja (Čehajić, 1989: 56). Nakšibendije se u Bosni javljaju u 15.v, a vrhunac dostižu u 18. i 19. stoleću. Hadži hafiz Husnija Numanagić (1853-1931) i Hadži šejh Behaudin Hadžimejlić smatraju se, možda, poslednjim velikim šejhovima u Bosni. Prvi je rukovodio tekijom u Travniku, uz Jeni džamiju, a drugi tekijom u Živčićima. Porodica Hadžimejlić, sa najstarijom tradicijom tesavufa u BiH, a verovatno i na Balkanu, dala je nekoliko šejhova nakšibendijskog reda. Nedavno je u Kačunima otvorena vrlo moderna tekija (Mesu-

dija), najveća na Balkanu, s bolnicom (hastahanom) za lečenje od narkomanije, alkoholizma, različitih trauma i psihičkih bolesti, epilepsije, nesаницe, teških kožnih bolesti i dr. Nakšibendije su tradicionalno bile bliske ortodoksnoj ulemi, a Islamska zajednica danas i sama ponekad šalje hodže i delegira pojedince da budu šejhovi u derviškim redovima.

Kadirije danas imaju tekije u Sarajevu, Zvorniku, Travniku i Jajcu. U Sarajevu je čuvena Hadži Sinanova (Silahdar Mustafa-pašina) tekija iz 1640. g. I tu je nekad bila bolnica za duševne bolesnike, a njen prvi poznati šejh, Hasan Kaimija (umro 1691), lečio je travama i melemima, zapisivanjem i bakanjem. Ta istorijska tekija je delimično stradala pod Austrijancima, restaurisana je 1956, a ponovo uređena tek nedavno, iza rata devedesetih godina.

Aktivne tekije su, po pravilu, uvek otvorene u vreme održavanja zikra (najčešće četvrtkom uveče¹¹, ili, ređe, petkom ili nedeljom uveče), a manji broj njih stalno, jer imaju kućepazitelja. Neke tekije su skoro podignute – kao, na primer, tekija Mejtaš u Sarajevu, čiji šejh je svoju idžazetnamu dobio od Mesuda ef. Hadžimejića i danas ima vrlo veliki broj sledbenika, naročito među mladim ljudima. Pa ipak, veoma mali broj tekija je stalno aktivan ili neprekidno otvoren, s nastojnikom koji može u svako doba da primi goste. Čak i u Hadži-Sinanovoj tekiji, koja je istorijski spomenik od prvorazrednog značaja, tek s vremena na vreme neko dolazi da otključa prostorije i obavi redovne poslove. Ta tekija ima i prilično impresivnu biblioteku. Zikr se, po pravilu, obavlja jednom sedmično, i to kod većine nakšibendija i kadirija četvrtkom uveče, a kod nekih i nedeljom uveče, obično između akšama i jacije namaza. Tada ima i najviše derviša u tekijским prostorijama, pre svega u semahani. Oni su različite dobi i profesija: ima tu i univerzitetskih profesora, i studenata; umetnika, lekara i zanatlija; omladine i penzionera, a neretko i žena i dece. U nekim tekijama (džamijama), kao što je Mejtaš (Sarač-Ismailova džamija), zikr se izvodi nedeljom kasno uveče, nakon jacije. U Mlinima se, pak, to dešava petkom uveče, nakon jacije.

Ima varijacija u izvođenju zikra čak i unutar pojedinih redova: kijam-zikr (stojeći), na primer, nije uobičajen kod nakšibendija, ali se izvodi u Kačunima. Takav zikr je bio uobičajen kod halvetija

¹¹ Četvrtak uveče je, zapravo, početak petka, najvažnijeg obrednog dana u muslimanskoj sedmici.

(tzv. dalga-zikr), koji se takođe obavljao stojeći, uz kretanje tela, pri čemu su derviši bili okrenuti u pravcu kible. U stojećem položaju, derviši se mogu njihati napred-nazad, ili s desna na levo u struku, i tu postoje varijacije s obzirom na tip tarikata ili, pak, muslimansku zemlju u kojoj se zikr izvodi. Inače se sedi na kolenima, s podvijenim nogama i obema rukama položenim na kolena. Noge mogu biti i ukrštene u sedu, ali je uvek važno da se tabani ne okreću u pravcu šejha ili drugih derviša u halci. Tokom sedećeg zikra, uobičajeno je da se glava pokreće u raznim pravcima, počevši od leve strane brade koja počiva na levom ramenu. Glava se potom pomera levo-desno i gore-dole u lukovima i pravilnom ritmu koji prati ritam disanja i učenja zikra. Kao i za vreme molitve, učesnik zikra mora biti pod abdestom, koji se uzima neposredno pre ulaska u semahanu.

Devrân, stojeći zikr, obavlja se kod kadirija u kombinaciji sa sedenjem. Izvode se *džehri* (glasni) zikr, *lisani* (jezikom), *hafî* (bezglasni, skriveni), kao i „zikr srca“ (*kalbi*)¹². Glasni zikr, prema sufijskoj tradiciji, čuju anđeli, meleki, a bezglasni i srčani ne čuju čak ni oni. Uopšte se smatra da je zikr srca vredniji, ali i teži od glasnog, manifestovanog zazivanja Boga. *Zikr-daim* je još naziv za „stalni zikr“, onaj koji se neprekidno izvodi.

Žene su ponegde aktivnije, pa i brojne (npr. u Kaćunima), ali učestvuju u zikru „iza tarikata“ i po pravilu se ne čuju, tj. ne izvode glasni zikr. U pojedinim tekijama njihovo mesto je i na galeriji (Hadži Sinanova tekija).

Kada je reč o sufijskim publikacijama, od časopisa se u Bosni i Hercegovini izdvaja mesečnik *Kelamu 'l šifa'* (bukv. „zdrav govor“, od 2004.g.) i *Šebi arus* – časopis Udruženja derviških redova BiH, Tarikatski centar Sarajevo, koji je redovno počeo da izlazi još 1982. godine. Naziv tog drugog časopisa bukvalno znači „prva bračna noć“ i odnosi se na obeležavanje Rumijeve smrti kod mevlévija, 17. decembra 1273. Tada mevlévije ne izvode svoj sema ritual, već provode noć u razgovoru i postu, svojevrsnoj „duhovnoj akademiji“. Ova tradicija je obnovljena u Turskoj nakon 1953. godine¹³, u formi tzv. „okupljanja u spomen na Mevlanu“ održavanih u Konji. Počevši

---

¹² Bezglasni zikr se praktikuje unutar nakšibendijskog kola halidije, zajednice koja ima jednu zaviju u centru Sarajeva.

¹³ Turskim zakonom br. 677 iz 1925. godine bila je, naime, zabranjena delatnost i organizovanje derviških redova.

od 1960. godine, Turistička organizacija Konje je preuzela obuku mladih plesača, ljubitelja Mevlane, koji su se na specijalnim kurevima pripremali za izvođenje mevlevijske seme. Instrumentalisti neophodni za muzički deo tih svečanosti bili su „regrutovani“ sa Radio Istanbula i Radio Ankare, među najboljim izvođačima turske klasične muzike (Uzel, 2006: 184).

Danas se u Bosni prevodi puno sufijskih dela, bilo pri tekijama (tu je reč o nešto slabijim prevodima i izdanjima), bilo pri boljim izdavačkim kućama, gde su i sami derviši ponekad prevodioci, kao i pri Fakultetu islamskih nauka, gde je, ipak, daleko najstručniji i najkvalitetniji rad. Prevode se Ibn Arabi, Rumi, Gazali, a od domaćih mislilaca Abdulah Bošnjak i drugi. Paralelno je u Bosni prisutan filozofski, spekulativni, kao i praktični put, onaj u okviru tarikata. Neki mislioci su tu vrlo cenjeni kao stručnjaci za sufizam, ali oni sami se drže na izvesnoj distanci od tarikata.

Krajem Drugog svetskog rata otpočeo je period opšteg pritiska koji je ostavio posledice na tarikatske organizacije. Godine 1952. njihove aktivnosti u Bosni su u potpunosti bile zabranjene (Novaković, 2002: 106) i to, pre svega, od strane modernistički orijentisane uleme koja je rukovođila Islamskom zajednicom pod snažnim uticajem vladajućih struktura. Oni su bratstva i šejhove smatrali ostatkom praznoverja i uvođenjem novotarija u veru. Sve tekije u BiH (a bilo ih je ukupno sedam)¹⁴ zvanično su tada zatvorene, dok su one na Kosovu i u Makedoniji nastavile svoje aktivnosti zbog toga što su tu privatne kuće šejhova uglavnom služile kao tekije. Ova zabrana se održala sve do sedamdesetih godina, kada, najviše zahvaljujući nastojanjima uglednih učenjaka muslimanske zajednice – kadiri-mevlevi šejha i imama Fejzulaha Hadžibajrića (u. 1990) i rifa'i šejha iz Prizrena, Džemalija Šehua – dolazi do obnavljanja sufizma u Jugoslaviji. Zajednica islamskih derviških redova Alije u SFRJ (ZIDRA) osnovana je u Prizrenu krajem 1974. godine (Novaković, 2002: 108), doduše bez podrške reis ul-uleme i Vrhovnog sabora Islamske zajednice sa sedištem u Sarajevu. S druge strane, u Hadži Sinanovoj tekiji u Sarajevu je postavljen domar 1973. godine, pa se započelo s nezvaničnim praktikovanjem kadirijskog zikra (Hadžibajrić, 1990: 21). Tarikatski centar u Sarajevu otpočeo je s radom 1977. godine, a tada je

¹⁴ Tri u Sarajevu i po jedna u Vukeljićima, Oglavku, Visokom i Travniku (Hadžibajrić, 1990: 19).

doneta i odluka o saradnji sa ZIDRA-om. Prema popisu iz juna meseca 1977, zikir se već obavljao u Bosni i Hercegovini na ukupno 41 mestu: u 23 džamije, 12 mesdžida (zavija), 5 tekija i jednoj privatnoj prostoriji. Nakšibendije su još tada prevladavale sa 36 mesta, kadirijske su imale tri, a mevlevijske i rifajijske po jedno mesto okupljanja (Hadžibajrić, 1990: 22).

Moglo bi se reći da su u bivšoj Jugoslaviji postojale izvesne tenzije između derviških redova na Kosovu i Metohiji i ortodoksnih uleme u Bosni. Postoji jedan broj heterodoksnih redova na Kosovu, ali i u Bosni (uglavnom su to rifajijske, ali i neki drugi) koji ne deluju nužno pod blagoslovom Islamske zajednice BiH. Njihove specifičnosti su baš u tome što oni ispoljavaju izrazitiji stepen heterodoksije koji se ponekad kosi sa šerijatskim propisima.¹⁵

Navedimo ovde i neke od problema i prepreka na putu pune revitalizacije sufizma i tarikata u Bosni i Hercegovini. Prvi problem je tu, svakako, gubitak stare generacije i elite među šejhovima. Sve je manje šejhova od autoriteta starog kova, primetan je gubitak harizmatskih lidera iz bliže i dalje prošlosti, kao što su to bili Fejzulah Hadžibajrić, Husnija Numanagić ili Behaudin Hadžimejlić. Gotovo svi šejhovi ortodoksnih tarikata halvetijskih, nakšibendijskih i kadirijskih pripadali su, štaviše, sve do 19. veka, najvišoj „kasti“ uleme. Mnogi šejhovi koji su uveli tarikate na Balkan bili su, uglavnom, obrazovani na uticajnim teološkim institucijama Istanbula, Kaira, Damaska, Bagdada i Medine. Brojni sledbenici tarikata, naročito mevlevijskih i bektasijih, bili su izvanredni prozni pisci i autori teoloških dela, ne samo na arapskom, persijskom i osmanskom turskom, nego i na jezicima zemalja u kojima su živeli. Uslovi življenja u ruralnim područjima, daleko od obrazovnih i naučnih institucija, podstakli su sasvim drukčije sklonosti i prakse. Tarikati koji su se ovde pokazali dominantnim naginjali su ka heterodoksiji, populizmu i sinkretizmu, kao što je, recimo, bio slučaj na Kosovu (Dejzings 2005).

U vezi s prvim pitanjem je i problem neimenovanja šejhova naslednika u pojedinim tekijama. Nedavno je, na primer, umro šejh kadirijsko-bedevijske tekije u sarajevskom naselju Čeljigovići. On je svoju bedevijsku idžazetnamu stekao još u vreme dok je živio u severnoj Africi, ali za života nije imenovao naslednika s hilafetna-

---

¹⁵ Među istraživačima na Kosovu ostalo je zabeleženo da su kod njih i za vreme Ramazana neki derviši pušili tokom dana, pa čak i konzumirali alkohol (Videti Dejzings, 2005: 154 i dalje).

mom. U razgovoru s nekim od njegovih pristalica stiče se utisak da on, zapravo, nije ni imao koga da imenuje na taj položaj i da je to pravi razlog nepostojanja naslednika. Nema, dakle, dovoljno pravih šejhova, i to ne samo *šejhova zvanja*, koji mogu da otpočnu i vode zikr, već i *šejhova terbijeta* (odgoja), koji mogu da imenuju naslednike. Njihova ovlaštenja (izuni) nisu ista. Prvo zvanje je niže i odnosi se na punomoćnika, zastupnika tekije (vekil), koji ima pravo da otvara zikr, ali ne i da imenuje nove šejhove, da izdaje hilafetnamu. On sam ima pisani dokument (idžazet), dobijen od starijeg šejha. Šejh terbijeta, pak, ima pravo sedenja na postu u mihrabu tekije, i ovlašten je da uvodi u tarikatu, odnosno daje bejat. Najteži prijem je u mevlevijski red, jer podrazumeva ukupno 1001 dan priprema provedenih na različitim zaduženjima u tekiji¹⁶. Danas se to, pak, retko primenjuje. Šejh terbijeta određuje i propise halveta za šejha zvanja u trajanju do 40 dana. Šejhovsko zvanje je javno, potvrđeno hilafetnamom i dvojicom svedoka. Novi šejh dobija pečat od šejha matične tekije (to su npr. Živčići za nakšibendije) i u to zvanje se ne imenuje osoba starija od 62 godine. Nije uobičajeno da se neko imenuje šejhom pre 40. ili nakon 63. godine.

Ispitanici u Bosni ukazuju i na problematična *imenovanja*, na razliku između pravih i lažnih, samozvanih šejhova ili penzionisanih hodža. Mnoge hilafetname ili idžazetname dodeljene su tek nakon najnovijih ratova, za zasluge ili nekim drugim, svetovnim povodom. Tokom rata od 1991-95. tarikati i njihovi sledbenici imali su aktivnu ulogu u vojsci BiH. Šejhovi nakšibendija i kadirija uvrstili su mnoge dervise u jedinice koje su aktivno učestvovala u borbama. Ima tu, s druge strane, i ljudi koji ranije nisu bili naročito orijentisani ka sufizmu, ali je jedan broj njih ipak dobio dozvolu da rukovodi tekijama. Neki centri su, opet, izgubili stari sjaj praktikovanjem skraćenih i pojednostavljenih verzija zikra, kao i metodama tradicionalnog lečenja, dakle, popularnim oblicima (kvazi)religijske prakse, na uštrb ozbiljnijeg pristupa islamskom misticizmu. Ti površni ili skraćeni zikrovi¹⁷, s primesom egzotike, zanimljivi su, pak, za TV kamere. U Blagaju, na glavnom godišnjem skupu derviša za Muhamedov rođendan (mev-

¹⁶ Zašto baš 1001? Taj broj ima numeričku vrednost reči *rida* (*riza*) – zadovoljstvo.

¹⁷ Sejid Davud Ikbali, lider avganistanskih nakšibendija, smatra, na primer, da svaki zikr koji traje manje od četiri do pet sati predstavlja puko „zavaravanje“ (Muinuddin, 2006: 221).

lud), u novije vreme se praktikuje svega nekoliko minuta pravog zikra, s prisutnim kičem i „narodnim veseljem“. *Ilmi havas*, isterivanje džina, postalo je, u takvom kontekstu, unosan biznis, ali s prilično negativnim konotacijama („derviška posla“).

Na kraju bismo mogli istaći da u Bosni i Hercegovini danas, svakako, postoji veliko zanimanje za oživljavanje tarikata, te da se puno mladih ljudi okuplja pri tekijama, ali istodobno tu nema dovoljno dobre literature i pravih šejhova terbijeta. U sociološkim terminima teorije kultova Starka i Bejnbridža (1998), reklo bi se da tu ima više „publike“, a manje „klijentele“, i još manje pravih sufijskih pokreta. Nejasno je i pitanje vlasništva tarikatskih vakufa u denacionalizaciji i restituciji (Mičijević, 2006: 270). Islamska zajednica stalno odgađa rešenje pitanja statusa derviša. Isto tako je važno definisati ko predstavlja dervise na skupovima u svetu, ko potpisuje ugovore s TV kućama, i sl. (Mičijević, 2006: 271).

Sve u svemu, postoji danas interesovanje za sufizam, naročito među mladim generacijama u BiH, kao i prateća proliferacija literature, ali nema dovoljno pravih lidera starog kova, što mnogi sagovornici kritički primećuju. Nova nakšibendijska tekija Mejtaš okuplja, na primer, uglavnom mlade sledbenike. Sufijska literatura se prevodi i izdaje i unutar samih tekija (npr. u Čeljigovićima), ali tu, po pravilu, nije reč o kvalitetnijim prevodima, kao kod renomiranih izdavača ili, pak, pri Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu. S druge strane, orijentacija ka tesavufu u akademskoj sredini je više filozofsko-teološke prirode. Među onima koji su ozbiljnije posvećeni tesavufu vlada izvesna rezigniranost. Postoje, dakako, izvesne polemike, pa čak i latentni sukobi između pristalica sufizma i salafizma (vahabizma) u Bosni. Ali ni to ne treba preneglašavati, i tu ima puno idealizovanja, naročito od strane nekih inostranih autora, koji ispoljavaju tendenciju projektovanja „nepomućenog“, sufijskog i tradicionalnog islama u Bosni, naspram raznih misionarskih aktivnosti spolja, iz pravca Saudijske Arabije i zemalja Zaliva.

U terminima sociologije religije, revitalizacija sufizma u Bosni i Hercegovini bi se sasvim bezbedno mogla staviti u kontekst obnove klasične religioznosti na Balkanu. Nakon Drugog svetskog rata bila je, kao što smo videli, na snazi dugogodišnja zabrana delatnosti derviških redova u BiH, i tome je najviše kumovala modernistički nastrojena Islamska zajednica koja je imala podršku vladajućih

struktura. Situacija je bila bitno drukčija na Kosovu i u Makedoniji. To, svakako, treba uzeti u obzir kada se razmatra pitanje odnosa između islamske ortodoksije i tesavufa. Potpuna obnova sufizma usledila je tek devedesetih godina, po raspadu Jugoslavije i završetku ratova. Zbog toga smatramo da je tu reč o obnovi klasične religioznosti, jer se sufizam, još od osmanskog perioda, ipak razvijao unutar ortodoksnog islama u Bosni.

Navedena dela

- Ćehajić, Džemal (1986): *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo: Grafo art
- Dejzings, Ger (2005): *Religija i identitet na Kosovu*, Beograd: XX vek
- El-Arebi, Ibn, *Sufije Andaluzije*, Bemust, Sarajevo, 2005.
- Eš Šarani, Abdulwehhab, *Učenjaci i sufije*, El-Kalem, Sarajevo, 2005.
- Hadžibajrić, Fejzullah (1990): „Djelatnost Tarikatskog centra u Sarajevu“, *Šebi arus*, br. 12, str. 17-32
- Hadžimuhamedović, Amra (2006): „Prostorne osobenosti tekija u Bosni i Hercegovini“, u *Isa-begova tekija u Sarajevu*, str. 43-56
- Ibn Arabi (2007): *Dragulji mudrosti*, prev. J. Kuzminac, Beograd: Prosveta
- Isa-begova tekija u Sarajevu: zbornik radova* (2006), Sarajevo: Udruženje Obnova Isa-begove tekije
- Kur'an s prevodom* (1412 h.), prev. Besim Korkut, Medina
- Mičijević, Senad (2006): „Tarikatsko-tesavvufska prošlost, sadašnjost i budućnost“, u *Isa-begova tekija u Sarajevu*, str. 261-271
- Muinuddin, Hakim ebu Abdullah (2006): *Neke tajne sufijskog lečenja*, Sarajevo: Libris
- Novaković, Dragan (2002): „Delovanje Zajednice islamskih derviških redova Alije (ZIDRA) na Kosovu i Metohiji 1974-1991.“, *Istorija 20. veka*, br. 2, god. 20, str. 103-115
- Ruže, Žilber (1994): *Muzika i trans*, Sremski Karlovci i Novi Sad: IK Zorana Stojanovića
- Stark, Rodni i Vilijem S. Bejnbridž (1998): „O crkvama, sektama i kultovima: Uvodni pojmovi za jednu teoriju verskih pokreta“, u D. Đorđević, *Proroci „nove istine“: sekte i kultovi*, Niš: JUNIR, str. 47-55.
- Tahirović, Emir (2006): „Mevlevijska muzika u islamu“, u *Isa-begova tekija u Sarajevu*, str. 373-378
- Uzel, Nezih (2006): „O mevlevijskome redu u Republici Turskoj“, u *Isa-begova tekija u Sarajevu*, str. 181-186

Milan Vukomanović

SUFISM – THE INNER DIMENSION OF ISLAM

Summary

The first part of this article is a short introduction into Sufism, seen as a unique mode of expressing the internal, mystical dimension of Islam. In this section, the history, doctrine and ritual practice of the main dervish communities have been considered. In the second part, predominantly based on the author's preliminary field study of the extant dervish communities in Bosnia-Herzegovina, more attention has been dedicated to the revival of Islamic mysticism in a contemporary context. In terms of sociology of religion, the revitalization of Sufism in Bosnia-Herzegovina could be understood within the broader framework of the revival of classical religiosity in the Balkans. After World War Two, the activities of the dervish orders in Bosnia were prohibited, mainly due to the modernist Islamic community supported by the ruling structures. This, of course, should be taken into consideration when discussing the issue of Islamic orthodoxy versus mysticism. A complete renewal of Sufism has taken place in the 1990s, after the dissolution of Yugoslavia and completion of the war. Therefore, one is dealing here with the renewal of classical religiosity, because Sufism had been developed within Orthodox Islam in Bosnia since the Ottoman period.

Key Words: Sufism, Islam, Bosnia-Herzegovina, tekkes, dhikr